

ISTORIJOS ŠALTINIŲ
TYRIMAI

4

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Artūras Dubonis

4

LI
LEIDYKLA

VILNIUS 2012

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Sutartis Nr. LIT-5-33

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus
(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf
(Kyljo universitetas)

Rimvydas Petrauskas
(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė
(Vilniaus universitetas)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

<i>Artūras Dubonis</i> Pratarmė	9
--	---

Straipsniai

<i>Grzegorz Białuński</i> Surwiłłowie. Przykład kariery Litwinów w Prusach	13
The Survila family. An example of lithuanians' career in Prussia. <i>Summary</i>	43
<i>Роман Анатольевич Беспалов</i> Литовско–одоевский договор 1459 года: обстоятельства и причины заключения	45
The Lithuanian-odoyev treaty of 1459: reasons and circumstances surrounding its signing. <i>Summary</i>	62
<i>Laimontas Karalius</i> Kam reikalingos valdovų privilegijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje? Lucko miestiečių 1469 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijos dėl naujų muitų draudimo Voluinėje teisinis, politinis ir ekonominis kontekstas 1469–1547 m.	63
Who needed sovereign's privileges in The Grand Duchy of Lithuania? Legal, political and economic context of the privileges regarding the ban on the new customs duties in Volhynia issued by Casimir IV Jagiellon to the citizens of Lutsk in 1469 (the period from 1469 to 1547). <i>Summary</i>	90
<i>Irena Valikonytė</i> Priešteisminių dokumentų funkcijos ir likimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. viduryje: šaukimų registravimo žurnalai	93
Functions and fate of pre-court documents in The Grand Duchy of Lithuania in the mid-16th century: summons registration journals. <i>Summary</i>	107
<i>Raimonda Ragauskienė</i> XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų archyvo atvejis: Dubrovnos linijos Hlebavičių dokumentų aprašai Lietuvos Metrikoje	109
The case of the noblemen's archive in The Grand Duchy of Lithuania in the 16th century: document inventory of the Dubrovna line of the Hlebowicz family in the Lithuanian Metrica. <i>Summary</i>	131

<i>Darius Antanavičius</i>	
„Cnotliwy Litwin“ (1592 m.) autorius ir teksto šaltiniai	133
The author and sources of the text of <i>Cnotliwy Litwin</i> (1592). <i>Summary</i>	153
<i>Darius Antanavičius</i>	
Originalių Lietuvos Metrikos XVI a. knygų sąrašas	157
The list of the original Lithuanian <i>Metrica</i> books of the 16th century.	
<i>Summary</i>	185
<i>Agnė Railaitė</i>	
Šveikauškų genealoginė savimonė	187
Genealogical identity of the Šveikauškas family. <i>Summary</i>	204
<i>Jonas Drungilas</i>	
Pastabos dėl lenkiškos rašybos Lietuvos Metrikos Užrašymų knygose XVI a. pabaigoje–XVIII a. antrojoje pusėje (remiantis Lazdijų ir Simno miestų aktais)	207
Remarks regarding the polish orthography in the books of inscriptions of the Lithuanian <i>Metrica</i> in the late 16th – second half of the 18th century (based on the acts of Lazdijai and Simnas towns). <i>Summary</i>	229

Diskusija

<i>Aivas Ragauskas</i>	
Žingsnis pirmyn, du atgal? Dėl 1657–1662 m. Vilniaus miesto Tarybos aktų knygos publikacijos	231
One step forward, two steps back? Regarding the publication of the Vilnius book of acts of 1657–1662. <i>Summary</i>	260

Šaltinių publikacijos

<i>Inga Ilarienė</i>	
Nuorašai ne lotynų kalba Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525: 1491 m. Valmieros sutartis	261
Nichtlateinische Abschriften im Buch der Litauischen Metrik N. 525: der Vertrag Von Valmiera 1491. <i>Zusammenfassung</i>	284
<i>Zenonas Butkus, Magnus Ilmjärv</i>	
JAV ambasadoriaus Maskvoje Džozefo E. Deiviso 1937 m. vizito į Baltijos šalis ir Suomiją ataskaitos	285
Reports on the visit of the United States ambassador to Moscow Joseph E. Davies to the Baltic States and Finland in 1937. <i>Summary</i>	312

Anotacijos. Recenzijos

D. Kołodziejczyk, <i>The Crimean Khanate and Poland–Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, edited by S. Faroqhi, H. İnalcık and B. Ergene, volume 47)</i> , Leiden etc.: Brill, 2011. – XXXVIII, 1098 p., facs. XVII, 2 žemėlapiai – (<i>Eglė Deveikytė</i>)	313
J. Tęgowski, <i>Rodowód kniaziów Świrskich do końca XVI wieku</i> (Biblioteka Genealogiczna, t. 9), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – 220 p., lent. – (<i>Rimvydas Petrauskas</i>)	324
<i>Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai = Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo Samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta</i> , parengė M. Paknys (serija: <i>Fontes Historiae Lituaniae, Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. 10), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011. – XIII, 981 [1] p. – (<i>Darius Baronas</i>)	328
<i>Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.) = Acta visitationum dioecesis Samogitiae (A. D. 1611–1651)</i> , parengė L. Jovaiša (serija: <i>Fontes historiae Lituaniae, Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. 11), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011. – 478 p. – (<i>Darius Baronas</i>)	330
Santrumpos	332
Apie autorius	335
Autoriams	337

PASTABOS DĖL LENKIŠKOS RAŠYBOS LIETUVOS
METRIKOS UŽRAŠYMŲ KNYGOSE XVI A. PABAIGOJE–
XVIII A. ANTROJOJE PUSĖJE (REMIANTIS LAZDIJŲ IR
SIMNO MIESTŲ AKTAIS)*

Jonas Drungilas

Stiprėjantys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ryšiai su Lenkija ir XVI a. vykstanti valstybės modernizacija neatsiejamai paveikė ir rašto kultūros kaitą. Bene anksčiausiai šio proceso požymiai pastebimi valdovo kanceliarijos dokumentacijoje, Lietuvos Metrikoje¹, kurioje iki tol dominavusią kiriliką (rusėnų kalbą) XVII a. pirmojoje pusėje galutinai išstūmė lenkų kalba rašyti dokumentai².

Ligi šiolei LDK istoriografijoje nėra tyrimų, skirtų lenkiškai surašytų dokumentų rašto ypatybėms. Manytina, kad tai lemia pats tyrimo objektas – lenkiška rašyba, kuomet tiriant grafemų variacijas, raidą privalu atsižvelgti į dvejų mokslo sričių rezultatus – kalbos istorijos ir paleografijos. Vis dėlto šie rezultatai apima tik tam tikrus grafemų istorijos problematikos aspektus. Antai, lenkų paleografų darbuose daugiausia dėmesio sutelkiama į raidžių rašymo techniką³, o kalbininkai, tirdami LDK vartotą lenkų kalbą ir iš esmės naudodamiesi publikuotų šaltinių baze, įprastai analizuoja jos gramatines ypatybes (fonetiką, leksiką⁴), nesureikšmindami daugiasluoksnės rankraštinės rašybos, vartotą grafemų spektro, variacijų bei kaitos⁵.

* Nuoširdžiai dėkoju prof. Jolantai Gelumbeckaitei ir dr. Eglei Patiejūnienei už pastabas ir patarimus rengiant straipsnį.

¹ Pirmasis dokumentas, parašytas lenkų kalba, Lietuvos Metrikoje aptinkamas XVI a. trečiajame dešimtmetyje, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, parengė L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2008, nr. 66 (63), p. 113–114.

² Apie šiuos pokyčius LM užsimenama: С. В. Думин, „Литовская Метрика в XVII веке“, *Исследования по истории Литовской Метрики. Сборник научных трудов*, [d.] 1, Москва, 1989, p. 96.

³ Pavyzdžiui, J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin, 1992, p. 51–157.

⁴ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław etc., 1964; Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno wschodnich XVI–XX wieku*, Warszawa–Kraków, 1993; A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań, 1999 ir kt.

⁵ Pastaruoju metu vis dažniau pasirodo Lenkijos filologų darbų, kuriuose analizuojama lenkiška rašyba XIV a. pabaigos–XVIII a. rankraščiuose, pavyzdžiui, žr. straipsnių rinkinį *Dokument pisany w*

Šiuo atveju, LDK lenkų kalboje vartotų grafemų tyrimas yra svarbus dviem atžvilgiais. Metodiniu požiūriu, grafemų kaip mažiausios rašomosios kalbos „ląstelės“ tyrimas, kuris atveria daugialypius ir sudėtingus tuometinės LDK lenkų kalbos „audinių“ sluoksnius, yra svarbus ir reikšmingas lenkų kalbos istorijai⁶. Be to, grafemų analizė, perteikianti kintančios grafemos (rašto) ir fonemos (garso) santykį laiko tėkmėje, kartu atskleidžia lenkų rašomosios kalbos formavimosi etapus, jos kaitą. Praktiniu požiūriu gauti tyrimo rezultatai būtų naudingi rengiant rekomendacijas lenkiškų šaltinių publikavimui, nes šiuo metu daugumą lenkų kalba parašytų šaltinių istorikai sumodernina, t. y. anų laikų tekstams pritaikomos dabartinės rašybos taisyklės, visiškai neatsižvelgiant į lenkų kalbos raidos ypatumus, o tuo labiau – į LDK vartotos kalbos specifiškumą.

Šio tyrimo šaltiniai – lenkiški dokumentai, susiję su magdeburginių miestelių Lazdijų ir Simno istorija. Pasinaudojus šia atsitiktine intimi buvo išanalizuoti 43 1597–1772 m. laikotarpio dokumentai iš trisdešimt vienos Lietuvos Metrikos Užrašymų knygos⁷. Tyrimo tikslas – atrinktų dokumentų pagrindu ištirti LM Užrašymų knygoje XVI a. pabaigoje–XVIII a. antrojoje pusėje aptinkamus lenkiškos rašybos ypatumus: grafemų raidą, variacijas ir jų kaitos tendencijas.

* * *

Rašovai. Ligšioliniuose raštinių personalo tyrimuose (tiek Lenkijos, tiek LDK mastu) dažniausiai dėmesys kreiptas į kanceliarijos darbui vadovaujantį sluoksnį – raštininkus, o kur kas rečiau į žemesnę grandį – rašovus⁸. Darbuose, kuriuose aptariami rašovai (*podpisek*, *vicenotarius*), paprastai mėginama išsiaiškinti jų kilmę, karjerą, o šių „juodadarbių“ triūsas, veikla lieka šešėlyje. Nepaisant to, kad analizuojama medžiaga nėra gausi, ji leidžia pateikti keletą įžvalgų apie to meto rašovus.

badaniach historia języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny, pod. red. M. Kuźmickiego i M. Osiewicza, Zielona Góra–Poznań, 2010.

⁶ Apie grafemų reikšmę kalbos tyrimuose žr. J. Anis, „Pour une graphématique autonome“, *Langue française*, nr. 59, 1983, p. 31–41; M. Diki-Kidiri, „Réflexions sur la graphématique“, *Cahiers d'études africaines*, t. 23, nr. 89–90, 1983, p. 169–174; J. Gelumbeckaitė, „Raidžių karai. Lietuvių rašyboje (ne) vartojamos lotyniškos abėcėlės raidės“, *Naujasis židinys–Aidai*, nr. 1 (249), 2012, p. 35–40.

⁷ Российский государственный архив древних актов, f. 389 [Lietuvos Metrika], ap. 1, d. 1–2, s. v. 76, 100, 110–113, 118, 119, 123–125, 130, 131, 135, 138, 149, 150, 154, 159, 160–162, 165, 169, 172, 175–177, 179, 185 [toliau – LM, kn. 76 ir t. t.; naudotasi Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomais mikrofilmiais]. Detalesnį analizuojamų dokumentų aprašymą žr. lentelėje.

⁸ Pavyzdžiui, žr. W. Krawczuk, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków, 2002, p. 106–109; П. Кулаковський, *Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 pp. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій, Острого-Львів*, 2002, p. 177–189; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin, 2004, p. 126–128.

Pirma, nors LM kanceliarijoje dirbusių rašovų sąrašas iki šiolei nežinomas ir dėl šaltinių stygiaus sunkiai sudaromas, iš nagrinėjamų dokumentų bei juose aptiktų rašovų darbo ritmikos detalių⁹ galima spręsti, kad XVII–XVIII a. LM Užrašymų knygas dažniausiai rašė bent keli rašovai¹⁰. Beje, šį teiginį patvirtina ir panaši Lenkijos Karalystės Metrikos raštinės sudėtis, aptinkama XVIII a. antrojoje pusėje¹¹.

Antra, tikėtina, kad LM rašovams buvo keliami tam tikri kvalifikaciniai reikalavimai. Remiantis Lenkijos pavyzdžiu manytina, kad rašovais galėjo tapti pradinį išsilavinimą didesnių miestų (pavyzdžiui, Vilniaus, Kauno¹²) parapinėse mokyklose įgiję asmenys, o galbūt kai kada ir gimnazijų absolventai (pastariesiems tai galėjo būti „tarpinė stotelė“ būsimoje karjeroje¹³): kaligrafiškai rašę (mokymosi laikotarpiu turėję privalomų 2–6 valandų per savaitę rašymo praktiką), mokėję kalbų ir išmanę kanceliarinę stiliistiką¹⁴. Be to, nauji rašto stiliai Lenkijoje anksčiausiai buvo įsivaivainami valdovo raštinėje¹⁵. Manytina, kad panaši situacija klostėsi ir LM raštinėje. Vadinasi, rašovai turėjo būti ganėtinai imlūs vykstantiems kultūriniais pokyčiams ir naujovėms. Kiek galima spręsti iš XVI a. lenkiškos ortografijos kūrėjų darbų, nusistovėjusios rašybos sistemos anuo metu nebuvo. Tad LM raštinėje, veikiausiai, nekelta reikalavimų lenkiškai rašybai. Tikėtina, kad keičiantis aukštutiniam raštinės personalo sluoksniui daugiau ar mažiau turėjo kisti ir rašovų sudėtis, kurie tikriausiai

⁹ LM ilgesnių tekstų dokumentai pateikia įdomių detalių iš rašovų darbo. Antai, LM, kn. 173, l. 467–469 tekste tam tikrų fragmentų raidės yra ryškesnės. Veikiausiai, tuomet rašovas labiau paspausdavo plunksną (skubėjo?) ir ją iš naujo pamirkydavo rašale. Kita detalė, kai to paties dokumento tekstą kitame lape rašė (žr. LM, kn. 159, l. 388–391, (1718 m.), lyginant pagal braižą, raidžių rašymo maniera, vartota ortografinė sistema), matyt, kitas asmuo, jau nebe tas pats, kuris pradėjo dokumentą. Ši pastaba sufleruoja klausimą – negi rašovai rašė paeilui pasikeisdami kas keletą lapų, taip perimdami kolegų darbą ir pradėdami ne nuo naujo dokumento (kaip atrodytų įprasta), o tęsdami tą patį, bet jau naujame lape? Tai verčia galvoti apie galimą kasdieninę rašovų darbo ritmiką bei jų personalą (pavyzdžiui, apie metinį Lenkijos karališkosios raštinės ritmą XVI a. pirmojoje pusėje žr. W. Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych*, Toruń, 2007, p. 183–212).

¹⁰ Manytina, kad nagrinėjamus dokumentus LM, kn. 176 (sprendžiant iš braižo, vartotų grafemų) surašė bent du rašovai (pirmas – l. 88–9, 211–212 (1748 m.), o antras – l. 484–85, 958–60 (1750 ir 1752 m.), daugiau apie šių rašovų rašybos panašumus ir skirtumus žr. lentelę; LM, kn. 125 (l. 243–243v; 1651 m.) veikiausiai surašė tas pats rašovas, vėliau prisidėjęs prie LM, kn. 130 (l. 449; 1659 m.) surašymo; LM, kn. 150 (l. 358; 1703 m.) greičiausiai rašė tas pats asmuo kaip ir LM, kn. 154 (l. 202; 1710 m.).

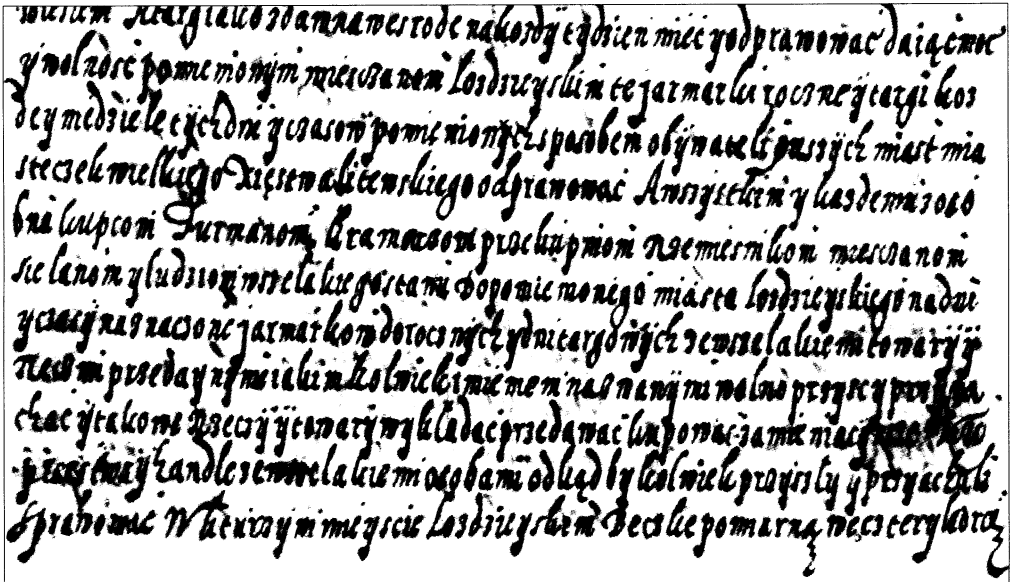
¹¹ Lenkijos Karalystės Metrikos raštinės personalas nebuvo gausus, kiek apie tai galima spręsti iš 1769 m. surašyto Varšuvos pilies inventoriaus, kai pagrindinėje patalpoje buvo vienas didelis stalas su stovais ir trys kėdės, plg. W. Krawczuk, *op. cit.*, p. 108.

¹² A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 99; Z. Kiaupa, *Kauno istorija*, t. 1: Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų, Vilnius, 2010, p. 342–349.

¹³ Pavyzdžiui, J. Jerličiaus atvejis, žr. П. Кулаковский, *op. cit.*, p. 182.

¹⁴ Plačiau žr. J. Słowiński, „Nauczanie pisania w szkołach toruńskich XVI–XVIII w.“, *Zapiski Historyczne*, t. 55, sąs. 4, 1990, p. 21–41.

¹⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, p. 52, 84, 106, 127.

1 pav. 1597 m. teksto fragmentas, ypatybės: à, ó, ì, 3, ÿ, j (jarmarki), ligatūra rz (rzechmi), lapo pabaigoje pagražintos q, ę grafemos, LVIA, LM, kn. 76, l. 696v.

buvo užverbuojami jiems vadovaujančių pareigūnų – raštininkų¹⁶. Iš to hipotetiškai darytina prielaida, kad LM raštinėje galėjo dirbti iš skirtingų LDK regionų kilę rašovai, vartoję tenykštėse mokyklose įsisavintą rašybos sistemą¹⁷. Viena vertus, tai signalizuoja apie galimus skirtingus rašybos variantus valdovo raštinėje. Kita vertus, nagrinėjami šie dokumentai, kad ir reprezentatyviai, perteikia LDK vartotos lenkiškos rašybos ypatumus.

Diakritikai ir jų variacijos (à, é, ÿ, ñ, ó, ś, ź, ż). *Raida ir kai kurios ypatybės.* Diakritinių ženklų ištakos lotyniškame rašte slypi I a. pr. Kr., kada pradedamas vartoti vadinamasis *apex* ženklas ' (vėliau ^), dedamas ilgesnėms balsėms žymėti (pavyzdžiui, *DÓNVM*)¹⁸. Po truputį į raštą įvedama kitų diakritinių ženklų: ð (th) – VIII a. vartojo anglosaksai, priebalsė ç išplito romanų kalbose¹⁹, nuo XI a. pabaigos lotynų kalboje

¹⁶ Panaši situacija klostėsi ir Lenkijos pilies teismų raštinėse, žr. R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin, 2003, p. 97–99, 106–107.

¹⁷ Antai, imperatoriaus Maksimilijono I kanceliarijoje dirbo raštininkai, atvykę iš įvairių regionų, kurių tenykščiai kalbiniai skirtumai atsispindėjo ir jų grafikoje; K. Bobowski, *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław–Warszawa, 1992, p. 15.

¹⁸ F. Muzika, *Die schöne Schrift in der Entwicklung des lateinischen Alphabets*, t. 1, Praha, 1965, p. 118; A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa, 2009, p. 63; M. Strockis, *Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*. [Daktaro disertacija], Vilnius, 2007, p. 33–44.

¹⁹ A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 159–160.

atsirado *ii* su dviem brūkšneliais, nors jų rašyba dar buvo nenuosekli²⁰, o vokiečiai pradėjo rašyti du taškelius virš raidės, vadinamąją *diarezę*, kuri XIII a. aptinkama ir Čekijoje (pavyzdžiui, *ýest*)²¹. Nauji pokyčiai Vidurio Europos šalių rašyboje prasidėjo, kai Janas Husas 1406 m. išleido veikalą *De orthographia bohemica*, kuriuo į rašybą įvedė naują ženklų sistemą, priebalses su varnelėmis (*š, ž, č, ň, ď, ř, ť*). Netrukus šiuo J. Huso įdirbiu apie 1513 m. pasinaudojo Stanislovas Zaborovskis (*Stanisław Zaborowski*), o vėliau ir kiti lenkiškos ortografijos kūrėjai, pritaikydami J. Huso pasiūlytus bei sukūrę naujus diakritinius ženklus lenkų rašybai²².

Pereinant prie atskirų LM Užrašymų knygoje aptinkamų diakritikų aptarimo, prieš tai norėtusi pateikti dvi pastabas. Pirmajame analizuojamame 1597 m. lenkiškame tekste juntama stipri XVI a. išleistų ortografijos veikalų įtaka, ką rodo kai kurių grafemų vartojimas: neįprasta *ĩ* (pavyzdžiui, *marcĩna*), *ó* (*stó, kóp, lozdzieyskiegó*), *ń* (*ninieszyń, wszystkim, ma, naszyń* ir kt.) ir *á* (pavyzdžiui, *miásta, osobná*)²³. Kartu pastebimas savotiškas rašovo diakritikų perteikimo būdas, kada ant grafemų uždedami ne kirčio ženklai, kaip buvo siūloma XVI a. ortografų darbuose, bet taškai. Šiuo atžvilgiu įdomi rašovo pasirinkta teksto rašymo maniera, kuomet pats tekstas rašomas kaip vientisas beveik nepaliekant tarpų tarp žodžių (*scriptura continua*), o šių diakritinių ženklų – taškelių dėjimas tik dar labiau sustiprina teksto statiškumo įspūdį (žr. 1 pav.).

Antra, ano meto lenkiškiems tekstams būdingas „makaronizmas“, kai tekste vartojami lotyniški posakiai, tam tikros frazės. Tad lenkiškų diakritikų sistemą dažnai pajvairina lotyniški diakritikai, pavyzdžiui: *á* (*clementiá*)²⁴, *ù* (*cùm*)²⁵, arba santrumpose paženklintos raidės, pavyzdžiui, *ó*, ant kurios uždedamas stogelis ir užsukamas taip, jog kartais panašus į žiedą (*Littgó*)²⁶.

Balsių á, ó, ý rašyba. Grafemą *á* pirmasis 1513 m. pasiūlė vartoti S. Zaborovskis, tuo siekdamas atskirti aiškiai tariamą balsį *a* nuo uždaro (šiais laikais jis aptinkamas tik kai kuriuose Lenkijos dialektuose)²⁷. Šį balsės *a* suskirstymą buvo stengiamasi išlaikyti XVI–XVII a. Abiejų Tautų Respublikoje leistuose spaudiniuose²⁸.

²⁰ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków, 2011, p. 261, 442.

²¹ S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa, 1979, p. 23, nuoroda 1.

²² A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 161; S. Jodłowski, *op. cit.*, p. 16.

²³ LM, kn. 76, l. 696–698 (1597 m.).

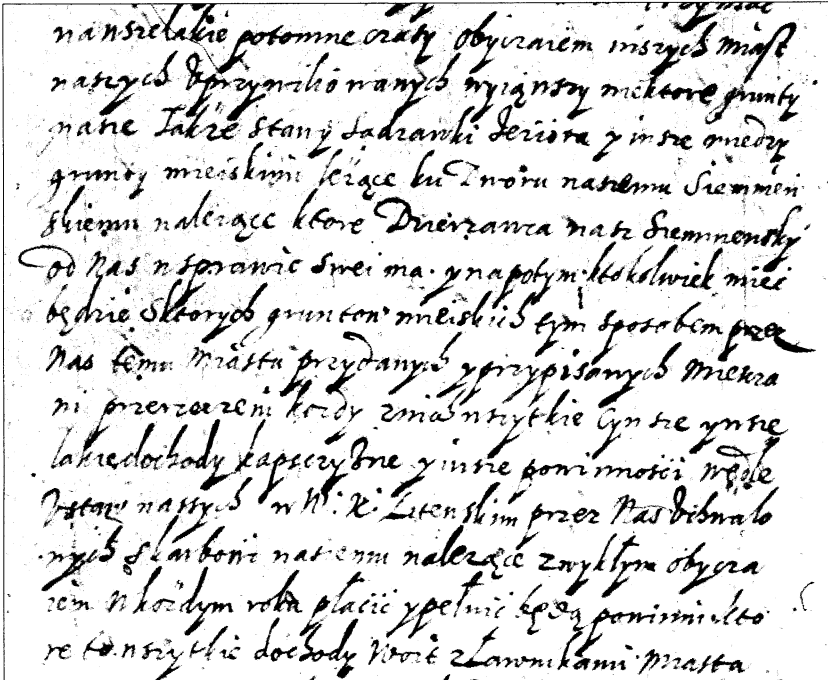
²⁴ LM, kn. 149, l. 191–192 (1698 m.).

²⁵ LM, kn. 175, l. 185–186 (1746 m.).

²⁶ LM, kn. 176, l. 484–85, 958–60 (1750, 52 m.).

²⁷ *Księdza Stanisława Zaborowskiego ortografija polska*, przez A. F. Kucharskiego, Warszawa, 1825, p. 7, 14; S. Jodłowski, *op. cit.*, p. 23.

²⁸ K. Kamińska, „Pisownia druków polskich XVI wieku“, *Prace polonistyczne*, t. 11, 1953, p. 22; A. Pihan-Kijasowa, *op. cit.*, p. 41, 69–83; U. Burzywoda, „Grafia i ortografia“, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice, 2002, p. 28; M. Cybulski, „Na obrzeżach głównego nurtu. O grafii urzędowych rękopisów średniopolskich“, *Dokument pisany w badaniach*, p. 171.

2 pav. 1626 m. teksto fragmentas, ypatybės: ć, ń, ś, ź, 3, j, junginys ft (miaft), LVIA, LM, kn. 100, l. 428v.

Iš esmės aptartoji grafema LM rašovų vartota visu nagrinėjamu laikotarpiu. XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje jos būta ir kai kuriuose žodžiuose (pavyzdžiui, *má, práwem*). Tačiau XVII a. viduryje–XVIII a. antrojoje pusėje LM rašovai ją pasitelkdavo itin retai ir dauguma atvejų kaip jungtuką (pavyzdžiui, *á práwem, á targ, á za powagą* ir kt.²⁹) – taip, kaip daryta kai kuriuose pirmuosiuose lenkiškuose spaudiniuose XVI a. pirmojoje pusėje³⁰. Kita vertus, šis ribotas ir retas grafemos á vartojimas signalizavo ją iš rašybos traukiantis³¹.

Kita grafema, kuri žymėjo uždara *o* balsį, buvo *ó*. Ją į lenkų kalbos rašybą įvesti pasiūlė minėtas S. Zaborovskis³². Pažymėtina, kad ši grafema XVI–XVII a. apskritai vartota retai³³, o LM rašovų to laikotarpio grafikoje jos visai neaptinkame³⁴. Apie šios grafemos, kuri po ilgai trukusios raidos perteikė fonemą *u*³⁵, funkcionavimą

²⁹ Detaliau žr. lentelę.

³⁰ K. Kamińska, *op. cit.*, p. 22–23.

³¹ Panašias tendencijas žr. K. Zawilska, *Polszczyzna toruńskich gazet rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku. Wybrane zagadnienia*, Poznań, 2007, p. 22.

³² S. Jodłowski, *op. cit.*, p. 23.

³³ K. Kamińska, *op. cit.*, p. 22–23; A. Pihan-Kijasowa, *op. cit.*, p. 65–69; M. Cybulski, *op. cit.*, p. 172.

³⁴ Žr. lentelę.

³⁵ Plačiau žr. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa, 2009, p. 603.

LM rašovų ortografinėje sistemoje galima kalbėti nuo XVIII a. vidurio, kada ji iki amžiaus galo tolydžio plito (pavyzdžiui, *król*, *któremi*, *mógl* ir kt.³⁶).

Grafemos *y* ištakos aptinkamos pirmuosiuose lenkiškuose tekstuose – XII a., kai ji žymima *y* (su vienu taškeliu)³⁷. XIV a. pabaigos tekstuose ši grafema jau rašoma su dviem taškeliais (*ẏ*)³⁸. Galiausiai minėtos raidės (įvardijama kaip *longum*, *duplex*) įvedimą į kasdieninę rašybą XV a. viduryje pasiūlė Jokūbas Parkošas (*Jakub Parkosz*, *Parkoszwic*), kai ji fonetiškai tuomet atstojo *i* ir *j*³⁹. Tačiau visi XVI a. lenkiškos ortografijos kūrėjai šios grafemos vartoti nebesiūlė⁴⁰, nors XVII a. pabaigoje Stanislovo Serafino Jagodynskio (*Jagodyński*) išleistoje „Kaligrafijoje“ ji vis dar aptinkama⁴¹. Tad nuo XVI a. kaip ir turėjo būti atsisakyta *y* rašybos keičiant ją *i*, *y*, *j*, tačiau visuomenėje šie pokyčiai vyko pamažu. Antai, LM rašovai, kad ir ne visuomet, bet minėtą grafemą vartojo iki XVII a. antrosios pusės, nors pasitaikė jos rašybos atvejų ir XVIII a. pradžioje⁴². Dėl kursyvaus dukto, skubėjimo ir pragmatinių sumetimų šios grafemos viršutinė dalis dokumentuose dažnai įgaudavo įvairių pavidalų: vietoje dviejų taškių viršuje atsiradavo brūkšnelis (˘), tildė (*ẏ*), vienas taškelis (*ẏ*) ar netgi trys taškėliai (*ẏ̇̇*). Kartais, matyt, rašovui skubant ir neteikiant rašymo kruopštumui didelės reikšmės, grafemos *y* taškelis ar taškėliai „nuklysdavo“ ant kitos raidės viršaus arba likdavo „pakibę“ virš žodžio⁴³. Traukiantis, o vėliau išnykus *y* rašybai lenkiškuose žodžiuose, LM rašovai šią grafemą sumaniai vartojo lotynizmuose vietoje *ii* (pavyzdžiui, *officj̇*, *recognitj̇*, *iulj̇* ir kt.⁴⁴), nors vizualiai kartais tokia rašyba gali būti apgaulinga, kai lotynizmuose panaši į grafemą *y* pasitaiko *ij* jungties rašyba.

Priebalsės ć, ń, ś. Šios minkštosios priebalsės su diakritikais rašyboje atsirado XVI a.⁴⁵ Minėtas priebalses LM rašovai XVI a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje var-

³⁶ LM, kn. 185, l. 486–488, 501–502 (1772 m.); LM, kn. 179, l. 389–390, l. 610–611 (1754 ir 1755 m.).

³⁷ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, p. 93.

³⁸ M. Trawińska, „Grafia najstarszej księgi ziemskiej poznańskiej“, *Dokument pisany w badaniach*, p. 75.

³⁹ J. Łoś, *Jakóba syna Parkoszewego traktat o ortografii polskiej*, Kraków, 1907, p. 26, 37.

⁴⁰ Pavyzdžiui, J. Kochanovskis, L. Gurnickis, J. Janušovskis; žr. J. Januszowski, *Nowy charakter polski...* Kraków, 1594, fol. G_{4,5}, H₅.

⁴¹ S. S. Jagodyński, *Kalligraphia abo cancellaria S. S. J: ma w sobie discours, epigrammata, reguły do dobrego pisania y exemplarze pięknych chrakterow...*, Krakow, 1695, fol. F₅. Beje, grafemą *y* 1599 m. siūlė (galbūt kaip grafemų *ij* junginį) vartoti italų kaligrafas M. Scalzini, plg. B. H. Малов, *Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII в.*, Москва, 1975, p. 155, priedas nr. 9.

⁴² Žr. lentelę.

⁴³ LM, kn. 76, l. 696–698 (1597 m.); LM, kn. 118, l. 211–211v (1641 m.); LM, kn. 123, l. 447–451v (1650 m.); LM, kn. 138, l. 193–194 (1676 m.).

⁴⁴ LM, kn. 130, l. 449 (1659 m.); LM, kn. 150, l. 358 (1703 m.); LM, kn. 161, l. 3–5 (1722 m.); LM, kn. 169, l. 483–484 (1736 m.); LM, kn. 185, l. 486–488, 501–502 (1772 m.).

⁴⁵ S. Jodłowski, *op. cit.*, p. 23–24.

tojo nenuosekliai ir svyruojančiai. Šiuo laikotarpiu išsiskiria neįprasta minkštosios *ń* rašyba, kada tarp ano meto įprastų palatizuotos (suminkštintos⁴⁶) *ń* vartojimo atvejų – prieš *c* ar *s* (daugiausia prieš priesagą *-ski*, pavyzdžiui, *straroscińskiego*, *pańskiego*, *oszmiański*, *gosciniach*⁴⁷), žodžio gale (pavyzdžiui, *tydzień*⁴⁸) – aptinkamas keistokas jos rašymas žodžių pradžioje (pavyzdžiui, *ńaruszewiń*, *ńiwczym*, *ńapotym*⁴⁹). Tačiau nuosekliau ir dažniau minkštosios priebalsės *ć*, *ń*, *ś* LM rašovų imtos vartoti XVIII a. antrajame ketvirtyje⁵⁰.

Raidžių z, ž grafinės variacijos. Daugiausia „antrininkių“ nagrinėjamo laikotarpio LM rašovų grafikoje turėjo raidės *z* ir *ż*. Viena iš jų – grafema *z*, perimta iš graikų abėcėlės⁵¹. Pradiniu etapu šią grafemą LM rašovai vartojo itin intensyviai (pavyzdžiui, *Żygmunt*, *naszym* kt.), net tokios pat formos grafemą su taškeliu pasitelkdami *z* fonemai perteikti (pavyzdžiui, *dluż*⁵²). Iš rašybos minėta raidė pasitraukė XVIII a. pirmojoje pusėje⁵³. Kita raidė – *ż*, pasiūlyta XVI a. lenkiškos ortografijos kūrėjų, greitai prigijo LM rašovų grafikoje, tačiau rašyboje įsitvirtino nuo XVIII a. antrojo ketvirčio (žr. lentelę). Trečia – *z* (pasiūlyta XVI a. lenkiškos ortografijos kūrėjų⁵⁴) tarp LM rašovų pulsuojančiai plito per visą tiriamąjį laikotarpį⁵⁵. Ketvirtoji – *ż*, kurią į lenkišką rašybą įvesti pasiūlė S. Zaborovskis⁵⁶, nors vėlesni XVI a. ortografijos kūrėjai jos atsisakė⁵⁷. Nepaisant to, minėta grafema LM rašovų buvo mėgstama (pavyzdžiui, *żaden*, *kożdy*, *także*⁵⁸, rašyta net junginyje *sz – naszych*⁵⁹), ir jie raidę *ż* vartojo per visą tiriamąjį laikotarpį⁶⁰.

XVII–XVIII a. pradžioje pastebima nenusistovėjusi minėtų grafemų rašyba, kai LM rašovai jomis perteikdavo tiek rašmenį *z*, tiek *ż* (pavyzdžiui, *z – (ż) zycia*, *(z) oznaymuiemy*; *z – (z) urodzonego*, *(ż) tez*, *zazywali*⁶¹) ar rinkdavosi net keletą

⁴⁶ Plačiau apie palatizaciją žr. J. Palionis, *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius, 1999, p. 54, nuoroda 9.

⁴⁷ LM, kn. 100, l. 424–429v (1626 m.); LM, kn. 159, l. 388–391 (1718 m.); LM, kn. 169, l. 483–484 (1736 m.); LM, kn. 172, l. 1190–1197 (1744 m.); LM, kn. 177, l. 628–631 (1748 m.).

⁴⁸ LM, kn. 173, l. 459–471 (1745 m.), plačiau apie *ń* vartojimą žr. A. Pihan-Kijasowa, *op. cit.*, p. 148–152; U. Burzywoda, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁹ LM, kn. 112, l. 64–64v (1636 m.); LM, kn. 123, l. 447–451v (1650 m.).

⁵⁰ Žr. lentelę.

⁵¹ Antai, pusiau uncialiniame rašte aptinkama *z* grafema, tuo metu atitikusi *g* (A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 74); panašiai raidė *g* vaizduojama VIII–IX a. langobardiškame rašte, F. Muzika, *op. cit.*, p. 277.

⁵² LM, kn. 76, l. 696–698 (1597 m.).

⁵³ Žr. lentelę.

⁵⁴ J. Kochanovskis, L. Gurnickis, J. Janušovskis, žr. J. Januszowski, *op. cit.*, fol. G_{4,5}, H₅.

⁵⁵ Žr. lentelę.

⁵⁶ *Księdza Stanisława Zaborowskiego ortografija*, p. 14.

⁵⁷ Pavyzdžiui, J. Kochanovskis, L. Gurnickis, J. Janušovskis, žr. J. Januszowski, *op. cit.*, fol. G_{4,5}, H₅.

⁵⁸ LM, kn. 100, l. 424–429v (1626 m.).

⁵⁹ LM, kn. 179, l. 389–390, l. 610–611 (1754 ir 1755 m.).

⁶⁰ Žr. lentelę.

⁶¹ LM, kn. 162, l. 188–189, 577–578, 879–880 (1726, 1730 ir 1731 m.).

grafemų⁶². Šiuo atveju išsiskyrė vieno XVII a. vidurio LM rašovo vartotų grafemų sistema (žr. 3 pav.), pagal kurią raidė *z* tekste turėjo tris rašmens variantus: *z* (*zborza*, *zasciankach*), *z* (*naszego*), *z̄* (*teraźniefzym*), o rašmuo *ż* net keturis: *z* (*Zmuydzkie*), *z* (*tez*, *pozytek*), *z̄* (*bȳdź*), *z̄* (*xiaźe*)⁶³. Pastarasis atvejis parodo vieną sudėtingo laikotarpio fragmentą, kai LM rašovai atitinkamai raidei perteikti ieškojo įvairių ir skirtingų grafemų, tuo neišvengiamai keldami tam tikrą sumaištį rašyboje. Kita vertus, tai puikiai iliustruoja, kad LM rašovai turėjo rašybos laisvę, priešingai nei to paties laikotarpio lietuviškos rašybos kūrėjai, kurie buvo ribojami techninių spaudos galimybių⁶⁴.

Taigi, peržvelgus poskyrį apie LM rašovų vartotas grafemas ir raides, pažymėtina, kad per visą laikotarpį buvo itin retas (daugumoje atvejų atlikusios jungtuko funkciją) *á* vartojimas. XVII a. antrojoje pusėje–XVIII a. pradžioje nunyko grafemų *ȳ*, o XVIII a. pirmojoje pusėje – *z* vartojimas, kada XVIII a. antrajame ketvirtyje įsitvirtino *ć*, *ń*, *ó*, *ś*, *ź* rašyba.

Grafemų *q*, *ę* rašyba. Iš visų LM rašovų vartotų raidžių labiausiai kintanti buvo *a* ir *e* nosinių (*q*, *ę*) rašyba. Lenkiškoje ortografijoje grafemos *q*, *ę* aptinkamos XV a., tačiau jos įsitvirtino tik XVI a. pradžioje⁶⁵. Vakarų Europos kalbose joms atitikmenų nebuvo, kaip taikliai tai nusakė 1568 m. Petras Statorius-Stojenski: *respondit autem italorum et gallorum syllabæ an, ita ut non audiatur*⁶⁶. Tad spaustuvininkams ir lenkiškos ortografijos kūrėjams reikėjo jas įtvirtinti kasdieninėje rašyboje. Anuomet jie sumaniai pasinaudojo viduramžių lotyniškoje raštijoje X–XII a. vartota *ę*, vadinamąja *e caudata*, atitikusia dvibalsį *ae*⁶⁷. Vis dėlto šis įdirbis nebuvo iki galo pritaikytas XVI a. lenkiškoje rašyboje: *e* buvo rašoma su nosine (*ę*), kai prie *a* apačios pridedama trumpa įstrižoji perbrauka (*a*)⁶⁸. Panaši situacija išliko ir XVII a. pabaigoje, kai vis dar siūlyta rašyti didžiąją *A* su trumpa įstrižąja perbrauka (*A*)⁶⁹. Manoma, kad suvienodintų minėtų grafemų nosinių rašyba turėjo įsitvirtinti XVIII a. pabaigoje⁷⁰. Pažymėtina, kad J. Slovinskis, tyręs lotyniško rašto raidą XVI–XVIII a. Lenkijoje,

⁶² Žr. lentelę.

⁶³ LM, kn. 123, l. 447–451v (1650 m.).

⁶⁴ Plačiau apie tai žr. G. Subačius, „Spaustuvininkų įtaka rašybai ir jos standartams“, *Archivum Lithuanicum*, nr. 3, 2001, p. 129–149.

⁶⁵ A. Brückner, „Grafika i ortografia“, *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, d. 1, (*Encyklopedia polska*, t. 2, d. 1), op. J. Łoś, J. Rozwadowski, A. Brückner i in., Kraków, 1915, p. 272; Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, p. 94, 359; K. Kamińska, *op. cit.*, p. 21.

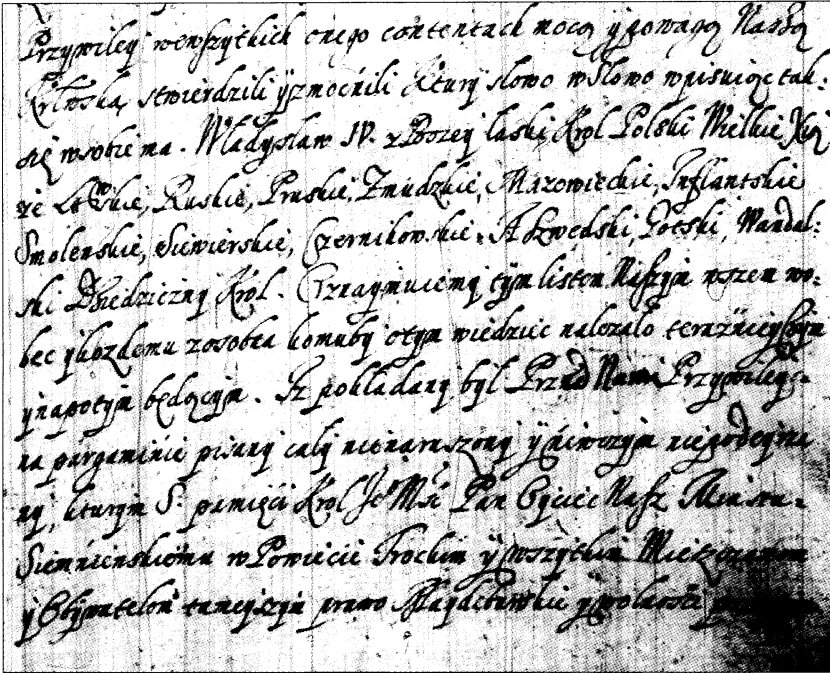
⁶⁶ [P. Statorius], *Polonicae grammatices institutio*, Cracoviæ, 1568, fol. A_{4v}, A_{6v}.

⁶⁷ A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 116, 117; W. Semkowicz, *op. cit.*, p. 322.

⁶⁸ Minėtų grafemų kombinaciją siūlė dauguma XVI a. lenkiškos ortografijos kūrėjų (pavyzdžiui, J. Kochanovskis, L. Gurnickis, J. Janušovskis), žr. J. Januszowski, *op. cit.*, fol. G₄₅, H₅.

⁶⁹ S. S. Jagodyński, *op. cit.*, fol. F₅.

⁷⁰ O. Kopczyński, *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II*, Warszawa, 1780, p. 15.

3 pav. 1650 m. teksto, turtingo diakritikais, fragmentas, ypatybės: á, ć, ĳ, ń, ś, 3, f, ź, ż, z (Zmuydzkie), ę rašyba (bedącym), junginys β (terazniešym), kėlimo ženklas (:), LVIA, LM, kn. 123, l. 447.

nurodo tik du šių grafemų rašymo būdus: a) su trumpomis įstrižomis perbraukomis (*a*, *e*, aptinkamos XVII a.), b) *ę*, *q*⁷¹, su vadinamosiomis *sedilemīs* (Vakarų Europoje vartojama romanų kalbose), nors XVIII a. antrojoje pusėje lenkiškuose vadovėliuose siūlyta rašyti identiškąs įprastinėms *ę*, *q*⁷².

Tad toks buvo oficialus anuometinis grafemų *q*, *ę* lenkų rašybos kanonas. Vis dėlto rankraštinė, kitaip nei spausdintinė, erdvė paliko rašančiajam daugiau laisvės išsiskleisti įvairioms pastarųjų grafemų rašymo manieroms, ką parodo LM rašovų praktika. Pavyzdžiui, 1597 m. dokumente rašovas rašė abi įprastas *q*, *ę* nosines (!) – kitaip, nei anuomet siūlė lenkų ortografijos kūrėjai. Be to, minėtas rašovas dokumento tekste tarp žodžių beveik nepaliko jokių tarpų, taip suformuodamas vientiso statiško teksto vaizdą, nors lapo pabaigoje (kartais ir lapo viduryje, kai teksto eilutė baigdavosi aptariamomis grafemomis), likus daugiau vietos, vietoje raidžių *a* ir *e* nosinių žemyn nuvedavo vingiuotą dailią liniją – *z* (žr. 1 pav.)⁷³. Tad šiuo atveju grafemų *q*, *ę* nosinės tapo puošybos elementu, taip pagražindamos teksto apačią.

⁷¹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, p. 64, 135.

⁷² O. Kopczyński, *op. cit.*, p. 15.

⁷³ LM, kn. 76, l. 696.

Kita ξ rašymo maniera, mėgstama rašovų XVII a. viduryje–XVIII a. pirmojoje pusėje: parašius e raidės viršutinę dalį (kilpelę), linija nuvedama žemiau nei įprastai ir pabaigoje užsukama į dešinę⁷⁴. Panašiai rašydavo ir q , nors kur kas rečiau, kuomet be įprastai papildomo rankos mosto (rašant nosinę) tuo pačiu judesiu linija būdavo nuvedama žemyn ir pabaigoje užsukama į dešinę (pavyzdžiui, žodžiuose *naszę, wyrazną*). E raidė vizualiai atrodė kaip vientisa, o nosinės funkciją atitiko raidės e apatinė korpuso dalis (žr. 3, 5 pav.). Kitaip sakant, vietoje įprastų raidės trijų dalių (lankas, vertikalė, nosinė) liko tik dvi. Taigi raidė ξ buvo panaši į mažąją e , tik išštos formos (\mathcal{E}). Įdomu, jog ši ξ savo pavidalu panašėjo į raidę p (jos nuleistinė buvo užsukama į dešinę), vartotą XVI a. ispanų gotikiniame kursyve *aragonesa redonda*⁷⁵. Be to, kartais šios ξ grafemos forma rašovų buvo pasitelkiama paprastai e perteikti (pavyzdžiui, digrafe – *oeconomach*⁷⁶).

Trečias minėtų raidžių rašymo būdas – kai raidžių q , ξ nosinės buvo nuvedamos stačiai žemyn, tik pabaigoje šiek tiek užsukamos į dešinę⁷⁷. Ketvirtas – kai prie grafemos apačios pridedama trumpa įstrižoji perbrauka (̸). Ši raidžių rašymo maniera rodo, kad XVI a. pasiūlyta a rašyba funkcionavo ir XVIII a. (žr. 6 pav.)⁷⁸. Ir galiausiai, dar viena aptikta rašymo maniera – kada ξ nosinė perteikiama įmantriai, prie e apačios įstrižai nuleidžiama vingiuota linija (̸)⁷⁹.

Taigi aptikti q , ξ rašybos būdai rodo, kad dalis jų galbūt sietini su vyravusiu rašto stiliumi, o kiti priklausė nuo išmoktos grafemos rašymo technikos. Greta to egzistavo individualus rašovo apsisprendimas ir jo estetinio skonio pajauta.

Senieji ir naujieji epochos ženklai. Per visą tiriamąjį laikotarpį LM rašovų grafinėje sistemoje stabiliausiai (nors pulsuojančiai) išsilaikė mažosios s raidės ilgoji forma – ſ ⁸⁰. Šios grafemos ištakos mena antiką, kai ji susiformavo senajame Romos kursyve, o vėliau išplito kituose rašto stiliumuose⁸¹. Pirmieji grafemų s ir ſ konkurencinio „karo“ požymiai rašyboje pastebimi gotikiniame rašte, kai apvalioji s po truputį (daugiausia iš žodžio galo, rečiau iš vidurio ar pradžios) pradėjo išstumti ilgąją ſ ⁸². Vis dėlto ſ tvirtos savo pozicijos neapleido, ji ir s buvo lygiagrečiai vartojamos, ką

⁷⁴ Ši rašymo maniera aptinkama: LM, kn. 123, l. 447–451v (1650 m.); LM, kn. 124, l. 191–191v (1650 m.); LM, kn. 125, l. 243–243v (1651 m.); LM, kn. 130, l. 449 (1659 m.); LM, kn. 149, l. 191–192 (1698 m.); LM, kn. 150, l. 358 (1703 m.); LM, kn. 154, l. 202 (1710 m.); LM, kn. 159, l. 380–382 (1718 m.); LM, kn. 161, l. 3–5 (1722 m.).

⁷⁵ F. Muzika, *op. cit.*, p. 450, iliustr. 261.

⁷⁶ LM, kn. 119, l. 881 (1647 m.).

⁷⁷ LM, kn. 130, l. 446 (1659 m.).

⁷⁸ LM, kn. 159, l. 388–391 (1718 m.); LM, kn. 176, l. 88–9, 211–212 (1748 m.).

⁷⁹ LM, kn. 165, l. 93–95 (1726 m.).

⁸⁰ Žr. lentelę.

⁸¹ A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 66–68.

⁸² W. Semkowicz, *op. cit.*, p. 322–323.

Cesysia Wrodzonego Kazimierza Wizekowiaka
 Podczaszego Trockiego Viszki Szecienskiemu
 Generałowi Artillerijey W. T. Z. ni Woytowskow Łozkiejskie.
 Jau tzezi z Brzezi Psoki Erst Polski d.
 Przykaiemij tyn Listen Naszey Komaty wredziac byznie
 uleziato Ja Roku Tyzin Szecyf Szelmkiesoyt Szecy:
 go Dnia Swietego Nid Kurenia Sangwoszej orajwisto u Me.
 tyeł Cancellarijey Wielkiej Woytow ten swy list Czynny
 Zapis Wrod. Kazimierz Jan Wizekowiak Szecy W. T. Z.
 Trockiego zeznal y lo kraj y wolił prozaj abijsto kraj
 Cancellarijey Naszey Wielkiej Woytow wrajis tyj zapisany

4 pav. 1676 m. teksto fragmentas, ypatybės: ć, ŷ, j, z, enklava (Z), ligatūra &, kėlimo ženklas (:), LVIA, LM, kn. 138, l. 193.

patvirtina XVI a. lenkų ortografų pasiūlyta fonemos *s* rašyba⁸³. Tačiau jau XVII–XVIII a. LM Užrašymų knygose pastebima blėstanti *f* vartojimo tendencija, kai šalia to meto įprastų *f* rašymo būdų kai kurie rašovai šia grafema perteikdavo tik dvių *ss* junginyje lenkiškuose asmenvardžiuose (pavyzdžiui, *Mafsalskiego*⁸⁴) ir lotyniškos kilmės žodžiuose (pavyzdžiui, *cesysia*, *possefsya* ir kt.⁸⁵). Tačiau ryškesnių požymių, jog *f* stumiami iš lenkiškos rašybos, pastebima tik XIX a. pradžioje, kai ši grafema tapo retai vartojama⁸⁶.

Renesanso epochoje lotyniško rašto abėcėlė, turinti 23 raides, pasipildė dar dviem grafemomis – *j* ir *u*. Tiesa, *j* rašyba, vadinamoji *i longa*, kartkartėmis aptinkama gotikiniame rašte, tačiau tai buvo sporadiškas reiškinys⁸⁷. Raidžių *j* ir *u* vartojimą

⁸³ S. Murzynowski, „Orthographia polska“, W. Taszycki, *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*, Warszawa, 1969, p. 84; P. Statorius, *op. cit.*, fol. B₂; J. Januszowski, *op. cit.*, fol. G₄₅, H₅; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa, 2005, p. 353. Įdomu, kad *f* nėra 1695 m. išleistoje S. S. Jagodynskio *Kaligrafijoje*, žr. S. S. Jagodyński, *op. cit.*, fol. F₅.

⁸⁴ LM, kn. 175, l. 185–186 (1746 m.).

⁸⁵ LM, kn. 138, l. 193–194 (1676 m.); LM, kn. 177, l. 628–631 (1748 m.); LM, kn. 185, l. 486–488, 501–502 (1772 m.); šias tendencijas pastebi K. Zawilska, *op. cit.*, p. 24–25; B. H. Малов, *op. cit.*, p. 115.

⁸⁶ I. Bajerowa, *op. cit.*, p. 24.

⁸⁷ A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 155; W. Semkowicz, *op. cit.*, p. 261; Л. И. Киселева, *Готический курсив XIII–XV вв.*, Ленинград, 1974, p. 129, 190; šią grafemos *j* vartojimo tendenciją perteikia 1387–1397 m.

rašyboje, atskiriant jas nuo *i* ir *v*, pirmasis 1492 m. pasiūlė ispanų humanistas Antonijas de Nebrija, vėliau 1524 m. – italas Gian Giorgijus Trissinas, galiausiai minėtų grafemų (paimtų iš hebrajų abėcėlės) vartojimą rašyboje Europoje išpopuliarino 1559 m. prancūzas Petras Ramus⁸⁸. Išties, tai buvo svarbi ano meto rašybos reforma, kurios rezultatai juntami ir XVI a. antrosios pusės lenkų ortografų darbuose⁸⁹.

To meto rašybos reformų atgarsis pasiekė ir LM kanceliariją. Antai, jau pirmajame nagrinėjamame 1597 m. dokumente grafema *j* aptinkama kai kuriuose žodžiuose, daugiausia pradžioje (pavyzdžiui, *jasnieysze, jarmarki, jako*⁹⁰). Ir vis dėlto tai nebuvo sisteminga joto rašyba, o veikiau pirmieji ženklai, rodantys naujos grafemos skverbimąsi į kasdieninį raštą. Vėlesni, XVII a., nagrinėjami aktai liudija rašovus itin retai vartojus jotą (fonema *j* tekste dažniausiai buvo perteikiama *i* arba *y* grafemomis) ir kartu rodo, jog išliko ganėtinai didelis atotrūkis tarp oficialaus ortografijos kanono ir kasdieninės rašybos LM raštinėje (žr. lentelę). Kita vertus, tuo laiku Vilniuje (taip pat Silezijoje⁹¹) išspausdinti leidiniai iš visų ATR regionų išsiskiria dažnu *j* vartojimu⁹².

Ryškesnės permainos juntamos XVIII a. antrajame ketvirtyje, kada iki amžiaus vidurio tolydžio daugėjo joto rašymo atvejų⁹³. Pamažu jis įsitvirtino žodžių pradžioje (pavyzdžiui, *jako, jakož, jq*⁹⁴), taip pat viduryje, užimdamas įprastines grafemų *i* ir *y* rašymo pozicijas (pavyzdžiui, *przywilejem, dajemy, objowszy, zwyczaj, nayjasnieysz-ych*⁹⁵). Dažniau *j* vartojama ir neįprastai – štai rašovai lotynizmuose vietoje fonetiškai ištęstos balsės *i* rašo *j* (pavyzdžiui, *ejus, juris*⁹⁶) ar lenkiškuose žodžiuose *i* trumpąją keičia jotu (pavyzdžiui, *jch*⁹⁷). Visa tai rodo laipsnišką šios grafemos įsigalėjimą rašyboje bei stiprėjančią jos, kaip savarankiškos grafemos, statusą, galutinai įsitvirtinusių XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje⁹⁸. Kita vertus, didysis jotas (*J*) LM rašovų buvo perteikiamas identiška grafema, kuri buvo taikoma ir didžiosios *I* rašybai⁹⁹.

laikotarpio lenkiški tekstai, aptinkami seniausioje Poznanės žemės teismo knygoje, kur jungtuko *i* funkcija perteikiama: *i* – 15, *j* – 1, *y* – 54 kartus, žr. M. Trawińska, *op. cit.*, p. 74.

⁸⁸ G. Must, „The Symbols for /i/ and /j/ in German Orthography. An Historical Survey“, *Modern Language Notes*, t. 80, nr. 5, 1965, p. 589; žr. P. Rami, *Grammaticae libri quatuor*, Basileae, 1569, p. 7.

⁸⁹ Pavyzdžiui, J. Januszowski, *op. cit.*, fol. G₄₅, H₅.

⁹⁰ LM, kn. 76, l. 696–698.

⁹¹ U. Burzywoda, *op. cit.*, p. 31.

⁹² A. Pihan-Kijasowa, *op. cit.*, p. 44, 167–170.

⁹³ Panašią tendenciją pastebi ir I. Bajerowa, *op. cit.*, p. 24.

⁹⁴ LM, kn. 169, l. 483–484 (1736 m.); LM, kn. 176(a), l. 484–85, 958–60 (1750, 52 m.); LM, kn. 179, l. 389–390, l. 610–611 (1754 ir 1755 m.); LM, kn. 185, l. 486–488, 501–502 (1772 m.).

⁹⁵ LM, kn. 176, l. 88–9, 211–212 (1748 m.); LM, kn. 179, l. 389–390, l. 610–611 (1754 ir 1755 m.).

⁹⁶ LM, kn. 173, l. 459–471 (1745 m.); LM, kn. 176, l. 88–9, 211–212 (1748 m.).

⁹⁷ LM, kn. 159, l. 388–391 (1718 m.).

⁹⁸ M. Brzezina, „Litera *j* (*J*) w rękopisach XVIII/XIX w. na tle przepisów ortograficznych“, *Język polski*, t. 53, nr. 4, 1973, p. 270–278.

⁹⁹ G. Subačius, „XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I>, <J>“, *Archivum Lithuanicum*, nr. 5, 2003, p. 227–256.

Popsodnich Epore Prawo Mairdeburskie zatrudniac swyckty wysumigc.
 Jez obywatela tego miasta y przed Chybzozany Teraznię wte y nabotym
 będace. Tym Prupurkiem Mazymon Wszelkiej władzy y Turichnursi
 dostyckich y korszdego Torabna W. v. L. v. Woiwod, Kasz Kellanau, Rantky,
 Bienenaworb Szakow, Pogypodeciu y wyszwitckich Wzgodnickow, Wamje
 smickow, ieha, tak iz przed Niemiont albo detyr y korszde Tnich Losobna
 orzecky tak Wielkie iako y małe y korszde korszdek swyckty Konowicij
 albo od powiadać, y cila Niesłama y szakowama, detyr y korszde
 traunego szaknych Umplawic męszak powimi, ieano, przed Wrotem
 Burmistrzami, Ławcami Ławnikami, tego miasta iwdetę Turczaj;
 iu prawa popsodniego, to jest przed Wrotem y Ławnikami męszak
 y tymi Wrotem szakny będacy y y orzecky detyr y korszde Ławnikami
 y Łykim Ławic Szaknarię, iako o szakny szakny szakny szakny na

5 pav. 1718 m. teksto fragmentas, ypatybės: ć, ſ, jungtukas Y, ę rašyba (e),
 LVIA, LM, kn. 159, l. 388v.

Taigi aptartas joto įsisavinimo procesas LM rašovų grafikoje kartu atskleidžia naujos grafemos įsitvirtinimą rašyboje per kelias pakopas: ortografų darbai → spausdinys → rankraštis.

Kita grafema, kurios rašyba įsigalėjo šiuo laikotarpiu – *U* (dažniausiai didžioji) žodžio pradžioje. Mažosios *u* rašyba žodžio viduryje ar gale XVI a. pabaigoje–XVIII a. LM Užrašymų knygose dažniausiai buvo aiški ir nusistovėjusi, tačiau pradžioje rašoma *u* grafiškai buvo perteikiama kaip *v*. Pokyčiai rašant šią grafemą žodžio pradžioje pastebimi XVIII a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiuose: tada LM dokumentuose *U* įgijo aiškia formą (pavyzdžiui, rašoma ne *Vrodzony*, bet *Urodzony*)¹⁰⁰.

Anksčiau aptartų raidžių analizė atskleidė tam tikrų grafemų vartosenos etapus: per visą nagrinėjamą laikotarpį susiaurėjo grafemos *ſ* vartojimas, o XVIII a. antrajame ketvirtyje pamažu vis labiau įsitvirtino *j* bei *U* žodžio pradžioje rašyba.

Bendras aptartų grafemų vartojimo rodiklis. Fiksuojant konkrečių grafemų vartojimą atrinktuose LM Užrašymų knygų aktuose, kartu buvo įvertintas ir jų vartosenos intensyvumas (žr. priedą). Vertėtų pridurti, kad šie rezultatai gali atspindėti ir kitose LM knygų rūšyse (pavyzdžiui, Teismų bylų) vartotų grafemų specifika. Tokia atsitiktinė imtis parodo, kiek grafemos buvo funkcionalios kiekvieno rašovo ortografinėje sistemoje, taip pat atskleidžia konkrečių raidžių išplitimo ir nykimo

¹⁰⁰ LM, kn. 162, l. 188–189, 577–578, 879–880 (1726, 1730 ir 1731 m.). Grafemų *j* ir *U* vartojimą XVIII a. prancūzų dokumentuose aptaria B. H. Малов, *op. cit.*, p. 128.

feruar. Jakoż Nieruiznym Listem Przywilegem Naszym pomienione
Woytowstwo Maýe burskie Łozdzyskie z Jurysdykcyą Woytowską y
z wszelkimi do tego Woytowstwa przetrzatanymi dochodami Browentami um
owionymi Denij' Akcentip et Pertinentijs jakowe że Woytowstwo z daw
nych czasow w Sobie miało y teraz ma przeznaczonemu Urządzenemu
Jerzemu Jerzowskiemu Konsulczemu Wojewodztwa Trockiego ad extra
ma vita ejus tempora Dajeby y konferuemy. Wolen tedy y mowca
Będzie Urządzeny Jerzy Zerowski do Woytowstwa Łozdzyskiego w swo
ja objawszy Półpenny trzymać dzierżać używać Jurysdykcyę swoję
Woytowską według Prawa y zuzyczać eserwet bez sadnicy od nskiego
Lubliń. Prawa tylko Nasze Krolewskie Rzeczki y Konsula

6 pav. 1748 m. teksto fragmentas, ypatybės: a (su įstrižąja perbrauka, pvz. woytowska), ć, j, ś, z (Zerowski), ź, ligatūra œ (vitæ), kėlimo ženklas (=), LVIA, LM, kn. 176, l. 89.

tendencijas XVI a. pabaigoje–XVIII a. antrojoje pusėje. Taip apdorota medžiaga leido susisteminti trisdešimt vienos LM Užrašymo knygos rašovų vartotų ir nevar-
totų grafemų duomenis ir sudaryti bendrą raidžių vartosenos dinamiką (žr. pateiktą
grafiką¹⁰¹). Šią dinamiką rodančiame grafike duomenys pateikiami dvejopai: kai
skirtingų LM knygų aktai surašyti tais pačiais metais, tuomet rašovo, vartojusio
didesnį grafemų skaičių, duomenys pateikiami punktyrine linija, o vientisa linija
atspindi kito rašovo – žemesniąją raidžių vartojimo ribą.

Pateiktas grafikas leidžia padaryti keletą išvadų, kurias galima suskirstyti į dvi
grupes. Pirma, grafike atspindinčius grafemų vartosenos svyravimus galėjo lemti:
a) rašovui mokantis įsisavinta ortografinė sistema, b) rašovų (kartų) kaita LM kan-
celiarijoje¹⁰², c) perrašomų senesnių dokumentuose buvusių grafemų įtaka, d) rašto
stilius. Tačiau dera iš karto pridurti, kad kiekvienas šių veiksnių tėra prielaidos, pa-
remtos tekstų analize. Antra, grafemų vartojimo svyravimus lėmė konkrečių grafemų
traukimosi ir įsigalėjimo etapai. Antai, XVIII a. antrajame ketvirtyje pateiktame grafike
kreivė šiek tiek stabilizuojasi, taip atspindėdama naujų grafemų *j*, *ń*, *ś*, *ź* įsitvirtinimą
LM rašyboje¹⁰³. Kita vertus, iš priede pateiktos lentelės ir iš dalies grafiko matyti tam
tikras analizuojamų grafemų vartojimo sąstingis XVII a. antrojoje pusėje–XVIII a.
pradžioje, o tai galbūt sutapo su bendra to meto situacija valstybėje¹⁰⁴.

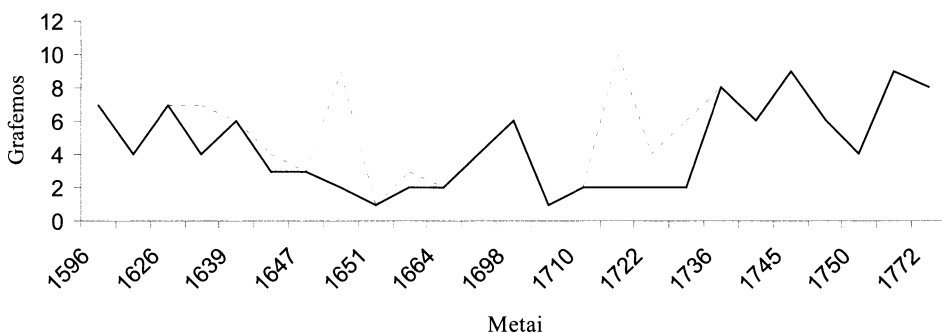
¹⁰¹ Raidės vartojimo intensyvumas dokumente buvo vertinamas taip: jei grafema tekste aptinkama 1 ar 2 kartus – retas vartojimas, kai 3 ar 4 – dažnas, o 5 ir daugiau – labai dažnas. Grafikas sudarytas remiantis lentelėje pateiktais duomenimis, žr. lentelę.

¹⁰² Antai, XVII a. antrojoje pusėje Liublino pilies teismo kanceliarijoje dirbę rašovai turėjo skirtingą darbo stažą: 43 asmenys joje dirbo nuo 1 iki 3, 19 – nuo 4 iki 10, 10 – nuo 11 iki 20 metų, žr. R. Jop, *op. cit.*, p. 106.

¹⁰³ Žr. priede pateiktą lentelę.

¹⁰⁴ Antai, XVII a. vykęs Trisdešimtmetis karas ir tuometinis ūkio nuosmukis stabdė grafinę rašto raidą, žr. K. Bobowski, *op. cit.*, p. 24.

Grafikas: LM Užrašymų knygoje rašovų vartotų grafemų dinamika XVI a. pabaigoje–XVIII a. antrojoje pusėje

----- antro rašovo, rašiusio tais pačiais metais, vartotų grafemų skaičius

Taigi, analizuojant poslinkius ano meto grafemų rašyboje reikia įvertinti du veiksnius: rašovą ir bendrą konkrečios grafemos vartojimo tendenciją.

Kursyviniai raidžių junginiai, kontraktijos. *Junginiai.* LM rašovams vartojant atitinkamas grafemas – *ſ*, *z*, buvo sukuriami (ligatūrinės kilmės¹⁰⁵) kursyviniai junginiai: *β*, *ft*, *rf*, *dz*, *rz* (žr. 2, 3 pav.), traukiantys akį ir puošiantys tekstą¹⁰⁶. Dar vienas neįprastas grafemų junginys buvo *dz* jungtis, kuomet prie *d* apačios, raidės korpuso apatinėje dalyje žemyn buvo nuvedama vingiuota linija (,), atitinkanti *z* grafemą. Ši jungtis daryta tiek žodžio viduryje, tiek jo gale (pavyzdžiui, *woiewođtwa*, *byd*¹⁰⁷).

Ligatūros. Tipinis viduramžių raidžių „suaugimas“ – ligatūros (kai grafemos turi bendrą abi jas jungiančią korpuso dalį, pavyzdžiui, *a* ir *e* – *æ*), aptinkamos lenkiškų tekstų lotynizmuose. Viena populiariausių ir raštininkų pamėgta buvo *æ* ligatūra (pavyzdžiui, *vitæ*, *præmiandæ*, *præzens*¹⁰⁸). Ne mažiau populiarūs, dažnai vartota valdovų titulaturoje & (*et*) ligatūra (pavyzdžiui, *August Trzeci &*). Įdomu, jog kai kurie LM rašovai šią nuo VI a. aptinkamą ir viduramžiais išpopuliarėjusią ligatūrą¹⁰⁹ vartojo savo nuožiūra. Vieni prie šios ligatūros pridėdavo raidę *c* – &*c*, reikškusią *et cetera*, kiti rašydavo vien tik ligatūrą¹¹⁰. Šalia minėtosios, tik retai, pasitaikydavo ir kita *et* ligatūra (panaši į *ð*¹¹¹).

¹⁰⁵ Šias ir kitas panašias kursyvines jungtis J. Slovinskis įvardijo kaip postgotikines ligatūras, žr. J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, p. 65, lent. 4.

¹⁰⁶ Žr. lentelę.

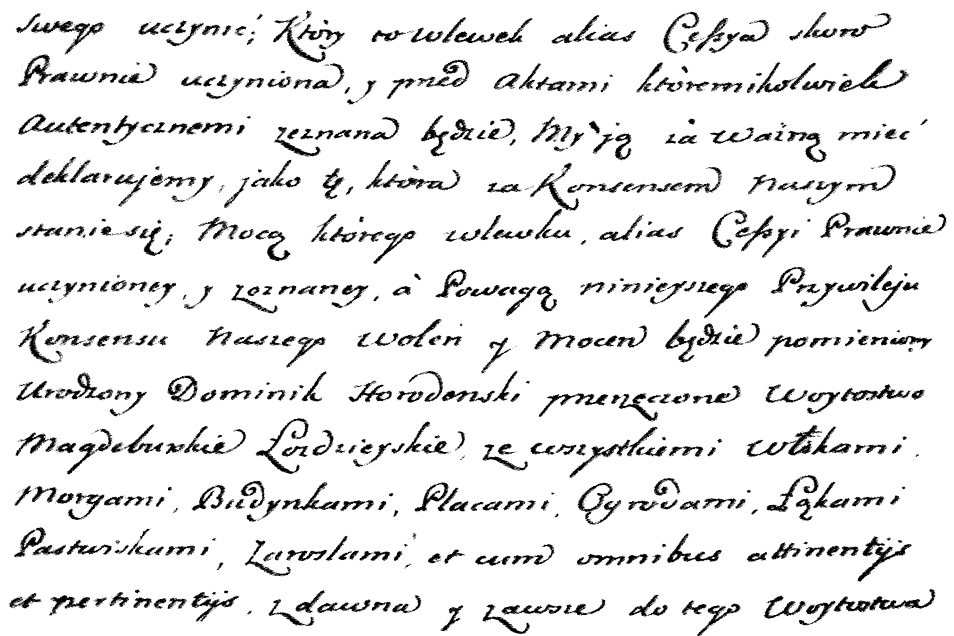
¹⁰⁷ LM, kn. 177, l. 628–631 (1748 m.).

¹⁰⁸ LM, kn. 175, l. 185–186 (1746 m.); LM, kn. 176, l. 88–9, 211–212 (1748 m.).

¹⁰⁹ W. Semkowicz, *op. cit.*, p. 404.

¹¹⁰ Detaliau žr. lentelėje pateiktus duomenis.

¹¹¹ Panašią ligatūrą A. Cappellis fiksuoja XIII a., žr. A. Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, Leipzig, 1928, p. 408.

*Swego ucynic; Który w wlewek alias Cępya skoro
 Prawnie ucynionad, y przed aktami ktoromikolwiek
 Autentycznemi uznana będzie, Myżo ia waing miec'
 deklarujemy, jako ty, która za Konsensem naszym
 stanie się; Mocy ktorogo wlewek, alias Cępyi Prawnie
 ucynioney, y poznany, a Powaga niniejszego Przywileju
 Konsensu naszego woleni y mocen będzie pomienion
 Urodzony Dominik Horodenski mienzonego Woytostwa
 Magdeburkie Lordzieskie, ze woytostwami wlewkami,
 Morgami, Budynekami, Placami, Ogrodami, Łakami
 Pasturiskami, Laszkami, et cum omnibus attinentijs
 et pertinentijs, z dawna y zawsie do tego Woytostwa*

7 pav. 1772 m. teksto fragmentas, ypatybės: á, ć, j, ii (j) rašyba lotynizmuose, ń, ó, ś, ź, skirtukas (;), LVIA, LM, kn. 185, l. 487.

Enklavos. Kur kas rečiau nei ligatūras LM rašovai vartojo ir kitą raidžių sutraukimo (kontraktacijos) būdą – enklavą, kuomet į inicialinę, pirmąją, raidę buvo įrašoma to paties žodžio gretima mažoji raidė¹¹². Šiuo atžvilgiu labai parankus buvo pirmasis (beje, ir vienintelis, kuriame aptinkamas šis elementas) privilegijų žodis – *Oznaimuiemy*, kur rašovai be vargo į inicialinę *O* įsprausdavo mažąją *z* (žr. 4 pav.)¹¹³. Sprendžiant iš nagrinėjamų dokumentų, minėtiosios *O* ir *z* (ar *z*) enklavos vartojimo ir nevartojimo laiko intervalai, kurie nebuvo ilgi, rodo, kad šis \textcircled{z} elementas rašovams buvo įprastas, pamėgtas ir gana populiarus, o konfirmacinių privilegijų tekstuose aptinkamas bent po keletą kartų¹¹⁴. Pastarasis vienos raidės įrašymo į kitą raidę būdas, viduramžių majuskulinėje epigrafikoje paplitęs teksto taupymo sumetimais, šiuo atveju buvo veikiau dekoro elementas, vizualiai turėjęs patraukti skaitytojo žvilgsnį ir kartu suteikti svorio pirmajam privilegijos žodžiui.

¹¹² Viduramžiais paplitusios buvo enklavos su kapitalinėmis raidėmis – Q, O, C, L ir kt., plačiau žr. A. Gieysztor, *op. cit.*, p. 165, 167; J. Szymański, *op. cit.*, p. 363.

¹¹³ Antai, įprastinė *O* ir *z* raidžių enklava aptinkama valdovų Mykolo Kaributo Višnieveckio (1669 m.) ir Augusto II (1718 m.) Lazdijų miesto konfirmacinėse privilegijose (Alytaus kraštotyros muziejus, GEK nr. 2320, GEK 2321/R720).

¹¹⁴ Enklava aptinkama 1647, 1659, 1676, 1718–1726, 1736 ir 1748 m. nagrinėjamuose dokumentuose; detaliau žr. lentelę.

Tad apžvelgti LM rašovų grafemų kursyviniai junginiai, ligatūros bei enklavos puošė patį dokumento tekstą, o jų vartojimas priklausė nuo rašovo įsisavintų žinių ir estetinio skonio.

Išvados

1. 1597–1772 m. grafemų vartoseną LM Užrašymų knygose tolydžio kito, perėjo keletą etapų: a) per visą laikotarpį siaurėjo \int , itin retas buvo \acute{a} vartojimas, b) nnyko \grave{y} (XVII a. antrojoje pusėje–XVIII a. pradžioje), \mathfrak{z} (XVIII a. pirmojoje pusėje), c) XVIII a. antrajame ketvirtyje įsitvirtino \acute{c} , j , \acute{n} , \acute{o} , \acute{s} , \acute{z} ir U žodžio pradžioje rašyba.

2. Minėtų grafemų vartojimo raida liudija, kad LDK anuometinė lenkiška rašyba skyrėsi nuo XVI a. siūlytų ortografinių nuostatų Lenkijos Karalystėje. Kita vertus, ištirtas j vartojimo atvejis byloja, kad nauja grafema visuomenėje plito laipsniškai, per kelias pakopas: ortografų darbai → spaudinys → rankraštis.

3. Aptiktų q , ϵ nosinių rašybos būdai, tuometiniai kursyviniai grafemų junginiai (β , \mathfrak{ft} , \mathfrak{rf} , $\mathfrak{d\mathfrak{z}}$, $\mathfrak{r\mathfrak{z}}$), ligatūros ($\mathfrak{æ}$, $\mathfrak{\&}$), enklavos \mathfrak{z} byloja, kad minėtų ypatybių (ne) vartojimas tekste iš dalies priklausė nuo rašto stiliaus, rašovo išmoktos grafemos rašymo technikos ir jos vartosenos tendencijos. Kita vertus, tai galėjo lemti ir individualus pačio rašovo apsisprendimas, taip pat estetinis jo skonis.

4. Grafema ir jos vartojimas gali būti puikus „įrankis“ tyrėjui ne tik identifikuojant rašovą, rašto stilių, bet ir atskleidžiant naujus daugialypės anuometinės rašto kultūros puslapius.

PRIEDAS

Lenkiškos rašybos ypatybės, aptiktos Lietuvos Metrikos Užrašymų knygoje
(XVI a. pabaiga–XVIII a. antroji pusė)

LM	Ÿ	J	Ń	Ó	Ż	Ć	Ś	Z	Á	Ǻ	ƒ	Skyryba	Grafika	Kita
76 ¹ (1597)	ld ^a	d ^b	r ^c	–	–	ld	–	–	d ^d	ld ^e	r ^f	// ^g	lig-rz, ź, m, i, ó, q, e ^h	ó=u, ż, ź(ż, z) ^k
100 ² (1626)	–	–	d	–	ld	ld	ld	r ^a	–	r	d	˙ ^b	jun-Ń, ź=z ^c	
110 ³ (1625)	–	–	d ^a	–	–	d	r	–	–	ld	–	, .	jun-rz, 158 ^b	z=z ^c
111 ⁴ (1636)	ld	–	–	–	ld	–	r ^a	–	–	–	ld	, ; : =	jun-d ^b	
112 ⁵ (1636)	ld	r ^a	r ^b	–	d ^c	d	–	–	r ^d	ld ^e	–	, : ^f	ż	
113 ⁶ (1639)	ld	r ^a	–	–	ld	d	d	–	–	–	r	:		
113a ⁷ (1641)	–	–	–	–	d	r	–	r ^a	–	–	–	:		
118 ⁸ (1641)	ld ^a	–	–	–	r	–	–	ld	–	r	ld	.	jun-Ń ^b	
119 ⁹ (1647)	r	–	–	–	–	–	–	–	–	d	r	, .	jun-Ń, 189, e ^a	
123 ¹⁰ (1650)	ld ^a	–	ld ^b	–	ld	ld	ld	d ^c	r ^d	ld	r	˙ = z , : ^e	jun-rz, ʃ, ź, m, p, e, e ^f	z(ż, z, ź, z) z←ż→z ^g
124 ¹¹ (1650)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ld	r	// ^a	q, e, 158 ^b	
125 ¹² (1651)	–	–	–	–	–	r	–	–	–	–	–		q, e ^a	
130 ¹³ (1659)	r ^a	–	–	–	–	–	–	ld	–	–	ld	: ,	q, e, ʒ ^b	z←z→z
131 ¹⁴ (1659)	ld ^a	–	–	–	–	–	–	–	–	–	r	= ,		e=en ^b
135 ¹⁵ (1664)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ld	ld	, :	jun-rz, lig-ae	z←z→z ^a
138 ¹⁶ (1676)	ld ^a	–	–	–	–	r ^b	–	ld	–	–	r ^c	, :	lig-&, ʒ, ʒ ^d	z←z→z
149 ¹⁷ (1698)	–	–	r ^a	–	r ^b	r	–	r ^c	–	ld	d	, . :	jun-rz, lig-ae, á, e ^d	z←z→z ^c
150 ¹⁸ (1703)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	d	–	:	jun-rz, lig- &, ae, e, ii=y ^a	lot, k=c, z←z→z
154 ¹⁹ (1710)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ld	d	: ^a	jun-rz, lig- &, q, e ^b	lot, k=c, z←z→z ^c

LM	ÿ	J	Ń	Ó	Ž	Ć	Ś	Z	Á	Ǻ	f	Skyryba	Grafika	Kita
159a ²⁰ (1718)	-	-	-	-	-	-	-	ld	-	-	ld	: -, ^a	lig-&, q, ę, Ⓢ	lot, k=c, ž←z→z ^b
159 ²¹ (1718)	d ^a	r ^b	r ^c	-	ld	ld	d	ld	ld	d	ld	: . ,	lig-&, æ, Ⓢ, ž=ž, ę, y ^d	ž←z, z→z ^e
160 ²² (1722)	-	-	-	-	-	r	r	r ^a	-	-	ld	. ,	Ⓢ ^b	lot, x ^c
161 ²³ (1722)	-	-	-	-	-	r	-	-	-	-	r	: ~ . ^a	lig-&, æ, Ⓢ, ę, ii=y ^b	
162 ²⁴ (1726)	-	-	-	-	r ^a	d	r	r ^b	-	ld	r	, .	jun-rz, lig-æ, Ⓢ, V=U ^c	ž←z→z, y ^d
165 ²⁵ (1726)	-	-	-	-	-	-	-	-	r ^a	-	r	-	lig-&, ę, #, U ^b	k=c, g
169 ²⁶ (1736)	-	d ^a	r ^b	-	ld	ld	-	r ^c	r ^d	ld	ld	: ,	lig-&, Ⓢ, y ^e	c
172 ²⁷ (1744)	-	-	d ^a	-	ld	ld	ld	r ^b	-	-	ld	: ,	lig-rz, &, (et), jun- d ^c	lot, g ^d
173 ²⁸ (1745)	-	r ^a	d ^b	-	ld	ld	ld	d ^c	r ^d	r ^e	ld	: , /: = ^f	lig-&, æ ^g	lot, k=c ^h
175 ²⁹ (1746)	-	-	d	-	ld	ld ^a	ld	-	r ^b	-	r ^c	. , : = ^d	lig-æ, ù ^e	lot, k=c ^f
176 ³⁰ (1748)	-	ld ^a	-	r	r	d	r	r ^b	-	-	ld ^c	. , = ^d	lig-æ, &; a, w, N, á, ô ^e	lot, k ^f
176a ³¹ (1750)	-	r ^a	-	-	ld	ld	-	-	-	-	ld ^b	. , ; ^c =	ô ^d	k, g ^e
177 ³² (1748)	-	-	r ^a	-	-	ld	-	ld ^b	-	-	d ^c	: ^d =	jun-d, Ⓢ ^e	lot, ę=en ^f
179 ³³ (1754,5)	-	ld ^a	ld	r ^b	ld	ld	ld	r ^c	r ^d	-	d ^e	: ,	lig-æ, rz, ž, z, ž ^f	
185 ³⁴ (1772)	-	ld ^a	r ^b	ld ^c	ld	ld	d	-	r ^d	-	r ^e	: . , ;	ii=y, ž=z ^f	lot, g ^g

Lentelėje vartojami sutartiniai ženklai, trumpiniai: Ⓢ – enklava; = atitikmuo; ←...→ fonetinis ekvivalentas; d – dažnai (3–4 atvejai); jun – junginys; ld – labai dažnai (5 ir daugiau); lig – ligatūra; lot – lotynizmai; r – retai (1–2 atvejai).

¹ LM, kn. 76, l. 696–698 (1597 m.), ^a(*maideburskie(g)o, maidyborskiego, majdeborskim*), ^b(*jasnieyszę, jarmarki, jako*), ^c(*tydzień, dzień*), ^d(*miasta, osobnà*), ^e(*Żygmunt, naszyim* ir kt.), ^f(*miaftu, lozdzyeyskiemu*), ^gpo keliamojo žodžio apačia skersai rašomas lygybės ženklas (,) , ^hz=ż (*dłuż*), ^kó=u, (pavyzdžiui, *kture*, nors ir *o – ktore*).

² LM, kn. 100, l. 424–429v (1626 m.), ^a(*zowiaq*), ^bžodžiams perkelti vartotojo ženklą ¹, ^cz=ż (*żaden, koždy, także*).

³ LM, kn. 110, l. 401v–402 (1625 m.), ^a(*oszmiański, siemieński, dyrwiański*), ^bvedama aktų numeracija, ^cż=z (*zyta*).

⁴ LM kn. 111, l. 584–588 (1636 m.), ^a(*mieśczanom*), ^b junginys *d* (*dz*) pavartotas prie lapo krašto (*byd* l. 586).

⁵ LM, kn. 112, l. 64–64v (1636 m.), ^a(*jż*), ^b(*Naruszewić*), ^cż (*dożywotnego*, nors *dozywotnego*), ^d(*práwem*), ^ez daugiausia vartojama *c*z junginyje (*czasa, lesniczego* ir kt.), ^fdvitaškis vartojamas tik trumpiniams (*uro*:).

⁶ LM, kn. 113, l. 340v–341v, 348v (1639 m.), ^avienur *jako*, kitur *iako*.

⁷ LM, kn. 113(a), l. 581 (1641 m.), ^a(*Zygmunta, zolnierskiego*).

⁸ LM, kn. 118, l. 211–211v (1641 m.), ^aÿ=y, ^bdėl intensyvaus *f* vartojimo tekste atsirado daugiau kursyvių raidžių junginių.

⁹ LM, kn. 119, l. 881–881v (1647 m.), ^adokumentai numeruojami.

¹⁰ LM, kn. 123, l. 447–451v (1650 m.), ^aÿ viršutinė dalis dažnai pavidavo brūkšneliu, ^b(*potwierdzenie, napotym, pergamińie, niwczym, rozmnozeniu, imieńiem, powinńi* ir kt.), ^c(*Zygmont, Zmuydzkie, zborza, zasciankach*), ^d(*má*), ^ežodžiams nukelti vartoti ženklai: ¹ (*siem'nianskiego, wsze'lakiey*), (=), kuris kartais atodo kaip *z*, šis ženklas taip pat vartojamas, kai mintis keliami į naują eilutę (*dzien=S. S., miastu=siemnienskiego*), dvitaškis (:) užbaigti minčiai, sakiniui, ²z vartojama junginiams (*r₃, f₃*); rašovas vartotojo vadinamąją itališkąją *e* „su liežuvėliu“; raidė *p* rašoma dvejopai, vienas iš jų, kai nuleistinė užsukama į dešinę, identiška ispaniškam *aragonesca redonda* gotikinio šrifto *p* grafemai, ³fonemai *z* vartotojo: *z* (*naszego*) ¹ (*bydż*), ² (*zasciankach*), ³ (*teraźniefzym*), ⁴ *o* ⁵ fonemai: *z* (*tez, pozytek*), ⁶ (*xiaże*).

¹¹ LM, kn. 124, l. 191–191v (1650 m.), ^akėlimui vartojamas ženklas (,) , ^bq, ^cę rašyba – vietoje nosinių, nuo jų korpuso linija nutempiama žemyn ir užsukama į dešinę.

¹² LM, kn. 125, l. 243–243v (1651 m.), ^aq, ^cę rašyba kaip LM kn. 130.

¹³ LM, kn. 130, l. 449 (1659 m.), ^a(*exatyj*), ^bq, ^cę nosinės nuvedamos žemyn gražia vingiuota linija, kuri pabaigoje nedaug užsukama į dešinę.

¹⁴ LM, kn. 131, l. 904–905 (1659 m.), ^agrafemos ÿ viršutinė dalis – taškėliai – dažnai pasislinkdavo ant kitos raidės, ^ben=ę (*cmętarza, oznaymüemy*).

¹⁵ LM, kn. 135, l. 53–60, 61–64, 64–67 (1664 m.), ^az perteikė dvi fonemas: *z* (*naszym, wszytkim*) ir ¹ (*Bozego, nalezało*).

¹⁶ LM, kn. 138, l. 193–194 (1676 m.), ^akito ÿ viršutinė dalis, ji tapdavo taškėliu, brūkšneliu, tilde (*y, ỹ, ȳ*), ^b(*wiedzieć*), ^c(*cefsya, pojsefsione*), ^dmetai lotyniškai rašomi *JJ (II)*.

¹⁷ LM, kn. 149, l. 191–192 (1698 m.), ^a(*pomieniońemu*), ^b(*xiaże*), ^c(*Oznaymüemy*), ^dá (*clementiá*), ^ez atitiko *z* (*szczesliwego*) ir ¹ (*Bozey, nalezy*).

¹⁸ LM, kn. 150, l. 358 (1703 m.), ^aligatūra & rašoma be *c*; ÿ lotynizme (*officyj*).

¹⁹ LM, kn. 154, l. 202 (1710 m.), ^advitaškis (:) vartojamas kėlimui ir naujam sakiniui, ^bligatūra & rašoma be *c*, ^cgrafema *c* (*conferuiemy, cancellaryq*), nors ir *k* (*kontetowac*).

²⁰ LM, kn. 159(a), l. 380–382 (1718 m.), ^akėlimui vartotojo: (: –), ^bkalbiniai ypatumai: *wszytkich, kozdemu, ztwierdzonego, tudziesz*.

²¹ LM, kn. 159, l. 388–391 (1718 m.), ^a(*nayiafnsnieyszego, konfirmacyńnym, majdebury, koronacyj*), ^b(*maja, jch*), ^c(*straroscińskiego, pańskiego*), ^dY – jungtukas, ^ez fonemą perteikė *z*, *z* (*groszy, urodzonego, czasy*), ² (*zwyczai, ziemskich*), ³ *o* ⁴ *z* – *z*, ⁵ (*lozdzyeskie*), ⁶ (*zyiac*) grafemomis; kalbiniai ypatumai: *kozdemu, cęnzurze*.

²² LM, kn. 160, l. 1006–1008 (1722 m.), ^a(*zycia, oznaymüemy*), ^benklava – *Oznaymüemy*, ^c(*Saxonie*).

²³ LM, kn. 161, l. 3–5 (1722 m.), ^akėlimui vartoja: ~ (pavyzdžiui, *wiel-ki*), ^by vietoje *ii* lotynizme (*recognitj*), ^bligatūra & rašoma kartu su *c*; kalbiniai ypatumai (*obiowszy, wszytkiem*).

²⁴ LM, kn. 162, l. 188–189, 577–578, 879–880 (1726, 1730, 1731 m.), ^a(*iz*), ^b(*zydom*), ^cfonemą *U* atitiko *V*; ligatūra *æ* (*vitæ, præmiandæ, præzens*), junginys *r3* (*urzendu*), ^dgrafema *z* atitiko *z* (*urodzonego, czesnika*) ir *z* (*te3, za3ywali*); kalbiniai ypatumai: *barziey, tudzies*.

²⁵ LM, kn. 165, l. 93–95 (1726 m.), ^a(*á o wywodzeniu*), ^batskiriama *U* grafema; ligatūra & *eina* kartu su *cc*, įmantriai rašoma *ę*, kai prie *e* apačios įstrižai nuleidžiama vingiuota linija (,); groteles (#) rašovas dėjo lapo viršuje.

²⁶ LM, kn. 169, l. 483–484 (1736 m.), ^a(*excypując, jako, zwyczajow*), ^b(*pańskiego*), ^c(*Oznaymujemy*), ^d(*á powagą*), ^ey lotynizme (*iulj*).

²⁷ LM, kn. 172, l. 1190–1197 (1744 m.), ^a(*simieńskiemu, pańskiego, telszańskiego, dyrwiańskiego*), ^b(*Zmudz.*), ^cjunginys *d* (*woiewod 3wie*), ligatūra & (*August II & c 3nera*), ^dvartojo *g* (*magdeburskie*).

²⁸ LM, kn. 173, l. 459–471 (1745 m.), ^aj lenkiškuose (*Łozdzieje, Kijowski*) ir lotyniškame (*juris*) žodžiuose, ^b(*tydzień, goscińcach, staroscińskich, pańskiego*), ^c(*Zygmunta, Zmuydzki, zkasania, zydow*), ^d(*á targ*), ^e(*naf3ym, ratu3*), ^fvartojo ženklus: perkelti žodžiui – (:); atskirti sakinių dalis – (, .), vartojo (/):, kuris skirtas buvo lotyniškam intarpui (/: *in quantum juris est /:*); ^gligatūros & *æ* (& *in ævum*), ^h*confirmacya* (1 k.), *konfirmacya* (3 k.), kalbiniai ypatumai: *pietnastego roku, gront, grontami* (3 k.), *tudziez, kafallanow*.

²⁹ LM, kn. 175, l. 185–186 (1746 m.), ^aó – veiksmoždziams (*wiedzieć, ustąpić, roborować* ir kt.), ^b(*á za powagą*), ^c(*Mafalskiego*), ^dskirtukai: (: =), o šalutinį sakinį, naują mintį dažnai atskirdavo kableliu, drauge jį vartodamas su jungtuku *y* (*ze wszytkiem przynależytościami, y zkąd kolwiek przychodzącemi pożytkami*), ^e(*prærogativa*), ^upavartota lotynizme (*cum*), ^f*consens* (1 k.), *konsensem* (2 k.).

³⁰ LM, kn. 176, l. 88–9, 211–212 (1748 m.), ^aj kilpelė labai suglausta (*przywilejem, dajemy, objow-szy, zwyczajuj*), lotynizme (*ejus*), ^b(*zyczliwość, Zeromski*), ^c(*koniuszemu, wszelkimi, pofsessyę, przezkody*), ^dskirtukas = dėl rašymo skubos kartais atrodo kaip taškas ir po juo esantis brūkšnelis, ^eligatūra *æ* (*vitæ*), junginys *d* (*woiewod 3twa*), išsiskiria raidės *P* rašyba, ^fpasitaiko to meto įprastų lotynizmų (*post fata, cum omnibus denique attinentijs et pertinetijs, ad extrema vitæ ejus, tempora in personam, ad cedendum*).

³¹ LM, kn. 176(a), l. 484–85, 958–60 (1750 ir 1752 m.). LM kn. 176 buvo padalyta, nes, sprendžiant iš grafinių ir kalbinių dokumentų ypatybių, bent nagrinėjami aktai buvo surašyti 2 raštininkų. ^a(*Pocieja, przywileju*), ^b(*naf3ym, cefsya, pofsydowali, pofsesyą, nafze*), ^ckabliataškis šalutiniam sakiniui (*pozwolili y dopuscili; jakoż ninieyszym*), ^dtrumpiniuose, kurie baigiasi *o*, jai uždedamas stogelis, kartais užsuktas taip, jog net panašus į žiedą *ó* (*Litt(ewskie)gó*), ^erašo nebe *maydeburskie*, bet *magdeburške*.

³² LM, kn. 177, l. 628–631 (1748 m.), ^a(*simieńskim*), ^bz perteikė *z* (*rozancki, iz, zadnego, tymze, zwazaię* ir kt.), ^cdvišakis trumpiniui (*woiewie:*), ^d(*sukcesora, afsensu, posejsyi*), ^ejunginys *d* (*byd, utwierd, one* ir kt.); enklava (*Oznaimujemy*), ^f(*hoc pium opus, ex pia sua inventatione*), kalbiniai ypatumai: *ę parašę en (swientego)*.

³³ LM, kn. 179, l. 389–390, l. 610–611 (1754 ir 1755 m.), ^a(*oznaymujemy, przywilejem, jakoż, excypując, odlączając, jako, nayjaśnieyszich, najjasniesi*), ^b(*mógl, którego*), ^c(*zycia*), ^d(*á powagą, cale á cale*), ^e(*cefsyi, anteceptorow, pofsessorami* – (l. 390), *lafsami, Horodeńskiemu, woytowstwo, W3chowie* – (l. 610)), ^fz (*naszych*), z rašyti junginyje *sz* (*Turczynowicza, wszem, naszym* ir kt., l. 610 ir kt.); minuskulinės raidės vardui (pavyzdžiui, *m – mikolaja*).

³⁴ LM, kn. 185, l. 486–488, 501–502 (1772 m.), ^a(*jq, jako, wakujące, mając* ir kt.), ^b(*Horodeńskiemu, pańskiego*), ^c(*król, któremi, mógl* kt.), ^d(*á powagą*), ^e(*cefsya, pofsesyą*), ^fy lotynizmuose vietoje *ii* (*atinentj3s, pertinentj3s*), ^g(*magdeburskie*).

REMARKS REGARDING THE POLISH ORTHOGRAPHY IN THE
BOOKS OF INSCRIPTIONS OF THE LITHUANIAN METRICA
IN THE LATE 16TH – SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY
(BASED ON THE ACTS OF LAZDIJAI AND SIMNAS TOWNS)

Jonas Drungilas

Summary

The article analyses the Polish orthography of the period from 1597 to 1772 as presented in the 43 selected documents from the 31 Books of the Lithuanian Metrica (Books of Inscriptions). A few peculiarities were observed in the orthography of the examined acts.

In the abovementioned period the usage of graphemes in the LM went through several stages: a) *f* was becoming more and more narrow throughout the period, the usage of *á* was especially rare, b) *ÿ* went out of use (in the second half of the 17th-early 18th century), usage of *z* (in the first half of the 18th century), c) from the second quarter of the 18th century *ć, j, ń, ó, ś, ź* were regularly used and the usage of the initial *U* was settled.

The evolution in the use of the abovementioned graphemes suggests that the Polish orthography used in the GDL at that time differed from the orthographic standards proposed in the Kingdom of Poland in the 16th century. On the other hand, an inquiry into the usage of *j* evidenced that a new grapheme was introduced in the society gradually through several stages: orthographic works → printing → manuscript.

Detected orthographic techniques of letters with ogonek *ą* and *ę*, combinations of graphemes in italics that occurred in the period in question (*β, ft, rf, dż, rz*), ligatures (*æ, &*) and enclaves (*Ⓢ*) suggest that this was an inseparable part of the LM scribe's everyday work and the usage or non-usage of the abovementioned peculiarities in the text was subject to the style of the writing, the scribe's ability to master the technique of writing each individual grapheme and the tendencies of usage. On the other hand, it could also have depended on the individual choice of the scribe and his aesthetic preferences.

Thus a grapheme and its use can serve as a researcher's "tool" not only helping identify the scribe and his style, but also disclosing new areas of the multiple culture of writing in the period in question.